

בעזה ש"ת

מתעבות

לחקר תורת הגאונים והקדמונים
וקהילות ישראל במלכות ישמעאל

כרך א • אדר תשפ"ו

מכון
אהלי
קדם

מתנות

לחקר תורת הגאונים והקדמונים
וקהילות ישראל במלכות ישמעאל
כרך א • אדר תשפ"ו

נשיא המערכת

הרה"ג הרב שמעון חי אלוף שליט"א
רב קהילת אהבה ואחוה וקהילת אהל אברהם

חברי המערכת

הרב ישי רונן

הרב דוד יוסף

©

כל הזכויות שמורות
ירושלים 2026

יו"ל ע"י
מכון
אהל
קדם

לכל ענייני הקובץ

kovetzmetivot@gmail.com

מאמרים הערות ותגובות יתקבלו בברכה
ויתפרסמו לפי שיקול דעת העורכים

אחריות תוכן המאמרים

הינה על כותביהם בלבד

עיצוב כריכה ושערים

המעצב

איזמר נתן • 050-2643860

סדר ועימוד

ירידה כהן 058-321-6699

תמונת הכריכה הקדמית:

היכל בית הכנסת 'בן עזרא' בקהיר

במקורו בית הכנסת של קהילת "אלשאמיין" (בני ארץ ישראל) בו נמצאה הגניזה הקהירית

בתחתית העמוד:

כתר ארס'צובא

תמונת הכריכה האחורית:

אוסף קטעים וכתבי יד שנמצאו בגניזה הקהירית

כתבי היד בכריכה האחורית:

פארסת (רשימת חיבורים) של רב סעדיה גאון

אגרות בכתובת ידם הטהורה של רב האיי גאון, הרמב"ם, רבינו אברהם בן הרמב"ם

קולופון לפירוש רב האיי גאון לחגיגה בכתובת ידו הטהורה של רב אביתר גאון ארץ-ישראל

תמונות כתבי היד באדיבות ספריית האוניברסיטה בקיימברידג'

תוכן העניינים

7	דברי פתיחה וברכה ממז"ר הר"ה ג'ר' שמעון חי אלוף שליט"א
11	מבוא

♦ גנוזות ♦

31	ספר 'דיוקי המקרא' לר' יהודה אבן בלעם - פירוש ספר שמואל הרב ישי רונן
43	קטעים חדשים מספר "המספיק לעובדי השם" - בענין לימוד החכמות ובענין בינויי עם ישראל הרב דוד יוסף
69	אוריין תליתאי - השלמות לשלוש פרשיות החסרות בפירוש התורה לרבנו אברהם בן הרמב"ם הרב משה מיימון

♦ ספונות ♦

91	פרקי מבוא לספר הלכות גדולות, וההדרה של תחילת הלכות כתובות הרב ידידיה כהן
115	פרקי מבוא לתפסיר רס"ג לתורה, וההדרת הקדמותיו וחתימתו לתפסיר הרב ישי רונן ♦ הרב דוד יוסף
171	רשימת תאריכי פטירה מזמן הגאונים הרב יהודה זייבלד
175	נוסח העמידה לחול של קהילת המוסתערבים בדמשק הרב אהרן גבאי

תוכן העניינים

♦ חקר ועיון ♦

- 195 לתולדות הפולמוס בין רב סעדיה גאון לרב אהרון בר מאיר
הרב אברהם דשט
- 221 הלכה, פולמוס, ורטוריקה בכתבי רמב"ם ורבי יוסף טוב עלם
הרב הלל נובצקי
- 271 דעת הרמב"ם בענין השגחה פרטית על עם ישראל ויחסו לאוה"ע [חלק א]
הרב דודון רונן
- 299 בית הכנסת העתיק בדמויה כמקום "ההתבודדות השלמה" של חסידי מצרים
הרב יהודה זייבלד

♦ הלכה ומנהג ♦

- 327 מסורות וקבלות קדומות של בני בבל ומקורן בתורת הגאונים והקדמונים [חלק א]
הרב שמואל יואל סופר
- 381 ברכות מאוחרות לחתימת התלמוד ונוסחאות מחודשות
הרב משה ש. שבת
- 471 בירור מנהגי קשירת הציצית בתורת הגאונים, חכמי המזרח, ושאר חכמי ישראל
הקדמונים
הרב עמנואל מולקנדוב

רשימת תאריכי פטירה מזמן הגאונים

בישיבת פומבדיתא שבבבל, ואולי גם בישיבת סורא, נהגו בני הישיבה לתעד תאריכי פטירה ולידה של ראשי הישיבה. ככל הנראה על רשימות מסוג זה מבוססת הכרונולוגיה הגאוונית שבאיגרת רב שרירא גאון וזו שבסדר תנאים ואמוראים¹.

בגניזת קהיר השתמרה רשימה כזו, שנכתבה במחצית הראשונה של שנות הד'ת. מספר המדף שלה הוא קיימברידג' T-S 6K2.2, והיא פורסמה על ידי מאן² עם ניתוח חלקים ממנה. להלן מופיע פרסום מחודש שלה, עם הערות ודיונים רחבים המתבססים בין היתר על מה שהתחדש בחקר הגניזה ותקופת הגאונים מאז פרסומו של מאן לפני למעלה ממאה שנים.

מהדורה

וגד בכ"ט [–נמצא בכתב ידו של] מרנא ישראל נ"נ].

נחת נפשיה דטוב דילן בן גאון דילן]³

ותופי [–ונפטר] מרנא הא"י גאון באלול שנת ...⁴

1 ראו י' ברודי, 'על המקורות לכרונולוגיה של תקופת התלמוד', תרביץ ע' (תשס"א), עמ' 107–75; הנ"ל, ציון בין הפרת לחידקל, ירושלים תשע"ו, עמ' 22.

2 Mann, Jacob. "The Last Geonim of Sura." The Jewish Quarterly Review 11.4 (1921): 419–422.

3 מאן כתב שהוא ככל הנראה טוב אב ישיבה שלגולה (כלומר פומבדיתא-בגדאד), בנו של הגאון צמח בן פלטי ורבי אביו של כותב האיגרת המעניינת, המתוארכת לניסן (ת)רסד למניין שטרות (= 953 לספירה, פורסמה ב-JQR, XVIII, 402, ש. 1; שנתון המשפט העברי, יא-יב (תשמד-תשמו), עמ' 19–20). ככל הנראה ברשימה שלנו נכתב "טוב אב שלנו", כלומר טוב, אב של (הישיבה) "שלנו", בנו של הגאון של (הישיבה) "שלנו", כלומר צמח בן פלטי.

4 מאן כתב שהוא ללא ספק רב הא"י בן דוד. רב הא"י בן דוד גאון היה גאון ישיבת פומבדיתא לקראת סוף תקופת הגאונים, במשך שבע שנים ומחצה, בשנים ד'תרמ"ט-ד'תרנ"ו (896–899), בין הגאונים רב צמח בן פלטי ורב קימיו בן אחאי. היה דיין בבגדד שנים רבות לפני שנעשה לגאון, והוא שהעביר את ישיבת פומבדיתא לבגדד. מסורת קראית מספרת שהוא תרגם יחד עם אביו את ספר המצוות של ענן הקראי לעברית. כנראה חיבור על הלוח, המצוטט על ידי יפת בן עלי התוקף אותו, ראו דוד סקליר, כתבי היד בערבית יהודית באוספי פירקוביץ, חיבורי יוסף אלבציר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 132.

ונחת נפשיה דאדונינו חפני אב דין[לן]....⁵

נחת נפשיה דמר צמח בן מר' [נא] יצחק[ק]...⁶

ומר רב שרירא גאון בח בתשרי⁷

ומרנא שמואל בב' בשבוע כ"ח באב...⁸

ומר' [נא] אסף בן מר' [נא] בצלאל במעלי ש[בתא]⁹

ומר' [נא] דוסא גאון מחסייה נוחו עדן

תופי [–נפטר] מר' [נא] ישראל גאון בן מר' [נא] שמואל ביום...¹⁰

ונחת נפשיה דמר' [נא] עזריה בן ה...¹¹

5 הוא אביו של רב שמואל בר חפני. שימש כדיינא דבבא בזמן גאונותו של אחיו רב נחמיה, ונפטר בחיי אחיו, ובנו קורא לו דיינא דבבא, ראו תולדות רשב"ח להרכבי, עמ' 7.

6 ראה א"ד שפירא, 'מכתב מהגאון ר' צמח צדק בר יצחק לר' אלחנן בר שמריה', גנזי קדם ג (תרפה), עמ' 5, שדן בגאון זה שהיה גאון סורא בין ד'תשמז לד'תשנז, ואכן נפטר בין רב חפני לרב שמואל בר חפני.

7 גם בהוספות בכ"י דמשק של אגרת רש"ג נאמר שרב שרירא גאון נפטר בתשרי, שנת (ת)שי"ז לשטרות. מאן כותב שהשנה 1005 לספירה אינה וודאית. סביר יותר שרב שרירא נפטר מן העולם כמה שנים קודם לכן בסוף המאה העשירית. וראו משה גיל, במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, עמוד 380, המסיק שתאריך הפטירה הוא ח' בתשרי תשס"ז, 3 בספ' 1006.

8 מאנן הביא שבהוספות בכ"י דמשק של אגרת רש"ג, שפורסמו ע"י נויבאוואר, סדר החכמים וקורת הימים, א, עמ' 189, נאמר שהוא נפטר בחודש אב בשנה העולה לחשבון ב"ע ד'תשע"ג, ובקטע דנן קרא מאן: כ"ה באב, אך נראה שכתוב זה: כח. וצ"ע, ששני בשבת אינו תואם לשני התאריכים באותה שנה. כ"ה באב חל ביום שלישי, וכ"ח בו ביום שישי. גם אם נקרא במקום "כח" "בח", הרי שח' אב באותה שנה חל בשבת, וה' באב ביום רביעי. מאן היה מודע לבקיה זו לפי עיונו בספרו של מאהלר, "מדריך הכרונולוגיה היהודית", ומסקנתו היא שהלוחות של מאהלר שגויים, אך הם נכונים לפי המידע שבידינו כיום. בסדר הקבלה לראב"ד עולה שרשב"ח נפטר בשנת ד'תשצ"ד, ולפלא שהדברים תואמים לקריאה אחרת בהוספת כ"י דמשק הנ"ל, שם נאמר: "ונפטר אדננו שמואל הכהן בן אדננו חפני בחדש אב שנת שכ"ד [ד'תשע"ג] ונפטר בנו אדננו שמואל הכהן בשנת ד'תשצ"ד, וקשה כסלו שנת שמ"ה [ד'תשצ"ד]". מאן כתב שיש להגיה: "ונפטר רבי ישראל בנו שלאדננו שמואל" וכיוצא ב, וקשה שלא לשער שהראב"ד הבין את אותה הכתובת כך שרשב"ח הוא שנפטר בשנת תשצ"ד. מכל מקום, בשנת תשצ"ד אכן חל כ"ה אב ביום שני, אלא שכאמור, בכל מקרה נראה שיש לקרוא "כח" ולא "כה". האפשרות הסבירה היחידה היא שבקטע דנן לא נכתב "באב" אלא "באלול", וכך אכן נראה יותר בקטע; ויש לקרוא "בח" באלול", והוא אכן חל באותה שנה ביום שני.

9 ראה Gil, Moshe. "The Babylonian Yeshivot and the Maghrib in the Early Middle Ages." Proceedings of the American Academy for Jewish Research. Vol. 57. American Academy for Jewish Research, 1990, pp. 108, 13. על רבי אסף זה שהיה ראש הסדר, וממכתב משנת 1021 שבו נזכר בברכת המתים עולה שנפטר לפני כן, ומהרשימה דנן עולה שנפטר לפני 1017, שנת פטירתו של רבי דוסא הנזכר אחריו.

10 מאן מציין שבהוספות הנ"ל מכ"י דמשק, נאמר שפטירתו היא בליל ה' כסלו. שנת פטירתו היא תשצ"ד.

11 מאן כותב שהוא עזריה הכהן גאון סורא. דינור, תולדות ישראל, א, עמ' 25, כותב שככל הנראה היה נכדו של רשב"ח.

איתיליד הליל דילן במעלי ש[בתא] ...

ונחת נפשיה דמרנא האיי גאון ביום...¹²

ומ'רנא] יצחק גאון מחסיה..ח מרח[שון]

כאן מולדי פי יום אלגמעה ראש
השנה] ואפק ד'לך מן כ'ליקה
אלעאלם שנת] ... וואפק ד'לך לסני
אלחרבן שנת ... והי אלסנה
אלתאסעה מן מחזור ... והי אלסנה
אלתאסעה מן מחזור ... והי שלימין

[–היתה לידתי ביום שישי, ראש השנה, וחל זה
מבריאת העולם בשנת [ד' אלפים תשצ"ז], ויצא זה
לשנות החורבן בשנת [תתקס"ח], והיא השנה התשיעית
למחזור [גדול קע"א], והיא השנה התשיעית למחזור
[קטן רנ"ב]¹³, והיא שלמה¹⁴].

12 מאן מביא מדברי הראב"ד בספר הקבלה, הכותב שרב האיי נלב"ע בשביעי של פסח ד'תשצ"ח.

13 השנה היתה תשיעית גם למחזור קטן - של י"ט שנות הלבנה, וגם למחזור גדול - של כ"ח שנים לברכת החמה. המחזור הגדול והקטן חוזרים על עצמם כל 532 שנים, והשנה היחידה בטווח השנים דגן העונה על כך היא ד'תשצ"ז. נמצא שהכותב כבר היה בחיים בשנות פטירת רה"ג ורב יצחק גאון מחסיה הנזכרות בסוף רשימתו.

14 כלומר - חשון וכסלו מלאים. אכן, סימן שנה זו הוא השא, וחשון וכסלו שבה מלאים. יום שישי, שבו נולד כותב הרשימה, הוא אם כן יום שני של ראש השנה.